

Εισαγωγή

Αμέτρητα έργα, μυθιστορήματα ή ιστορικά βιβλία, ταινίες ή ντοκιμαντέρ που αναφέρονται στην τραγωδία του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και τη ναζιστική κυριαρχία στην Ευρώπη, στον εκτοπισμό και το θάνατο εκατομμυρίων ανθρώπων, τελειώνουν με την απελευθέρωση των στρατοπέδων.

Έχοντας αφομοιώσει ποσότητες συμπυκνωμένης φρίκης, ο αναγνώστης/θεατής νιώθει μεγάλη ανακούφιση για το ευτυχές τέλος. Οι εικόνες των σκελετωμένων ανθρώπων που ελευθέρωσαν οι σύμμαχοι στο Άουσβιτς και αλλού είναι, ασφαλώς, ανατριχιαστικές. Όμως αυτοί επέζησαν, μπορούσαν να συνεχίσουν τη ζωή τους. Οι σύμμαχοι νίκησαν τους Γερμανούς, οι άνθρωποι αυτοί νίκησαν το θάνατο. Ο αναγνώστης/θεατής συνήθως φαντάζεται ότι εκείνη τη μέρα του Ιανουαρίου του 1945 τα βάσανα των επιζώντων σχεδόν έληξαν. Παρά τα ανεξίτηλα σωματικά ή ψυχικά τραύματα, θα έτρωγαν συμμαχικές κονσέρβες και σοκολάτες, θα παραδίδονταν στις φροντίδες πραγματικών γιατρών και θα επέστρεφαν στα σπίτια τους.

Για πολλούς, αυτό το ευτυχές τέλος δεν υπήρξε ποτέ. Και είναι αμφίβολο εάν, μέχρι σήμερα, ένα βιβλίο ή μια ταινία έχει πραγματικά ασχοληθεί με τις, διόλου κολακευτικές για την Ευρώπη, περιπέτειες που πέρασαν οι επιζώντες των ναζιστικών στρατοπέδων από την επόμενη κιόλας ημέρα της απελευθέρωσης – την ατέλειωτη περιπλάνησή τους στην κατεστραμμένη Ευρώπη· τις κατοπιήσεις και τους βιασμούς, πολλές φορές από τους απελευθερωτές τους· την πίκρα της επιστροφής σε μια πατρίδα που δεν τους ήθελε πια, σε ένα σπίτι όπου κατοικούσαν άλλοι· τα νέα πογκρόμ· τον εγκλεισμό σε νέα στρατόπεδα· τον πολύχρονο αγώνα τους για μετανάστευση και εγκατάσταση σε μια δική τους πατρίδα.

Με το τέλος του πολέμου, τίποτα δεν ήταν όπως πριν. Οι χώρες που είχαν υποστεί τη ναζιστική κατοχή θα έκαναν χρόνια να συνέλθουν από τις πληγές τους, όπως άλλωστε η ηττημένη Γερμανία. Την ώρα όμως που οι νέοι κυρίαρχοι της Ευρώπης μοίραζαν ξανά την τράπουλα, εκατοντάδες χιλιάδες Εβραίοι πρόσφυγες χτυπούσαν την κλειστή πόρτα της Παλαιστίνης.

Μπροστά στη βούλησή τους, η βρετανική απαγόρευση αποδείχθηκε, τελικά,

ανίσχυρη. Στη διάρκεια του πολέμου, η Εβραϊκή Εγκατάσταση¹ στην Παλαιστίνη είχε το χρόνο να προετοιμαστεί και να οργανώσει μια παράτολμη επιχείρηση κρυφής μετανάστευσης,² που θα την έφερνε σε σύγκρουση με την κυβέρνηση της βρετανικής Εντολής.³ Αιχμάλωτοι της ιστορικής συγκυρίας, ανεπιθύμητοι στις παλιές πατρίδες τους, οι εναπομείναντες –χιλιάδες άντρες, γυναίκες και παιδιά, ιδίως παιδιά– αγωνίστηκαν με αποφασιστικότητα και τόλμη για το δικαίωμα να ξανακτίσουν τη ζωή τους μακριά από τον «τόπο της καταστροφής». Κι έπαιξαν σημαντικό ρόλο στις πολιτικές και στρατιωτικές διεργασίες που προηγήθηκαν της ίδρυσης του Ισραήλ.

*

Όλοι αυτοί οι άνθρωποι που επέζησαν από τη ναζιστική κόλαση, που επέστρεψαν στις παλιές πατρίδες για να φύγουν ξανά ή δεν επέστρεψαν ποτέ, είναι οι βασικοί πρωταγωνιστές του δράματος που εξιστορούμε σε αυτό το βιβλίο, το μεγαλύτερο μέρος του οποίου είναι αφιερωμένο στην άγνωστη μεταπολεμική οδύσσεια των Ελλήνων Εβραίων.

Σε σχέση με τον όρο «εναπομείναντες», είναι αναγκαία μια διευκρίνιση. Στην Ελλάδα, χρησιμοποιούμε τους όρους «όμηροι» ή «επιζώντες». Με τον πρώτο όρο διαφωνούμε, επειδή οι Γερμανοί δεν επιδίωκαν να ανταλλάξουν τους Εβραίους αλλά να τους εξοντώνουν. Ο δεύτερος αφορά μόνο ένα μικρό μέρος των Εβραίων που απέμειναν μετά τον πόλεμο. Εκείνους που επέζησαν των στρατοπέδων μας, όχι εκείνους που κρύφτηκαν. Μεθοδολογικά, λοιπόν, αποκαλούμε όλους τους Εβραίους που βγήκαν ζωντανό από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο «εναπομείναντες» και τους χωρίζουμε σε δυο μεγάλες κατηγορίες:

1. Εκείνους που επέζησαν των ναζιστικών στρατοπέδων.
2. Εκείνους που δεν πήγαν στα στρατόπεδα.

Αναφερόμενοι ειδικότερα στους Έλληνες Εβραίους την περίοδο της γερμανικής κατοχής, χωρίζουμε την κατηγορία 2 στις ακόλουθες υποκατηγορίες:

- α) Εκείνους που κατάφεραν να δραπετεύσουν από την Ελλάδα κατά την

1. Επονομασία του εβραϊκού πληθυσμού στην Παλαιστίνη, από την περίοδο της πρώτης μετανάστευσης (1882) μέχρι την ίδρυση του κράτους (1948).

2. *Απαλά* (Ha'apala: άνοδος μέσα από κόπους και κινδύνους): Η κρυφή μετανάστευση των Εβραίων της διασποράς στην Παλαιστίνη, την εποχή της βρετανικής Εντολής. Γενικότερα η μετανάστευση των Εβραίων στην Παλαιστίνη αποδίδεται με τον όρο *Αλιγιά* (Aliya: άνοδος).

3. Η βρετανική κυριαρχία στην Παλαιστίνη. Τον Ιούλιο του 1922, η Βρετανία έλαβε εντολή από την Κοινωνία των Εθνών να εγκαθιδρύσει στην Παλαιστίνη και την Υπεριορδανία καθεστώς κηδεμονίας και να εφαρμόσει τη Διακήρυξη Μπάλφουρ. Δεσμεύτηκε να ενθαρρύνει την εβραϊκή εγκατάσταση και να διευκολύνει τη μετανάστευση, σε συνεργασία με το Εβραϊκό Πρακτορείο. Η εβραϊκή αναγνωρίστηκε τότε ως επίσημη γλώσσα, μαζί με την αραβική και την αγγλική.

περίοδο της γερμανικής κατοχής. Κάποιοι από αυτούς δεν επέστρεψαν μετά τη λήξη του πολέμου.

β) Εκείνους που παρέμειναν στην Ελλάδα κρυμμένοι σε χωριά ή σε μοναστήρια, σε σπίτια φίλων, γνωστών, προσώπων ή ιδρυμάτων που τους προσέφεραν βοήθεια.

Οι δύο παραπάνω κατηγορίες αφορούν κυρίως εύπορα άτομα ή οικογένειες που είχαν τα μέσα να πληρώσουν για τη διάσωσή τους.

γ) Εκείνους που, για να πολεμήσουν τους Γερμανούς ή για ιδεολογικούς λόγους, εντάχθηκαν στο ΕΑΜ και τις άλλες αντιστασιακές ομάδες.

Οι περισσότεροι από τους εναπομείναντες ανήκουν στις κατηγορίες β και γ, αφού υπολογίζονται –με κάθε επιφύλαξη, εφόσον δεν υπάρχουν επίσημες στατιστικές– σε περίπου 10-12.000 άτομα.

Μετά το τέλος του πολέμου, χωρίζουμε τους εναπομείναντες Εβραίους στις ακόλουθες υποκατηγορίες ανάλογα με την πορεία που ακολούθησαν:

α) Εκείνους που επέστρεψαν στην Ελλάδα ή, εφόσον δεν είχαν εγκαταλείψει τη χώρα, στους τόπους κατοικίας τους, και έμειναν.

β) Εκείνους που επέστρεψαν αλλά έφυγαν ξανά, οι περισσότεροι για την Παλαιστίνη, κάποιοι δε για την Αμερική ή άλλες χώρες.

γ) Εκείνους που, βγαίνοντας από τα στρατόπεδα, επέλεξαν να μην επιστρέψουν στην Ελλάδα. Αρκετοί, μάλιστα, προτίμησαν να μείνουν για αρκετά χρόνια στα συμμαχικά κέντρα εκτοπισμένων στην Ευρώπη, μέχρι να ανοίξουν οι πύλες της Παλαιστίνης.

Σε γενικές γραμμές, οι Εβραίοι που εγκατέλειψαν την Ελλάδα μετά τον πόλεμο είναι πολύ περισσότεροι από εκείνους που έμειναν. Στο βιβλίο αυτό ασχολούμαστε κυρίως με εκείνους που έφυγαν. Ήταν στην πλειονότητά τους νέοι (μέσος όρος ηλικίας τα 23-24 χρόνια), ενώ υπήρχαν και αρκετά ανήλικα παιδιά (από 4 ή 5 χρόνων έως 18), πολλά από τα οποία είχαν μείνει ορφανά.

*

Για πολλούς από τους εναπομείναντες, την οδύνη της ολοκληρωτικής απώλειας (οικογένειας, φίλων, κοινότητας, περιουσίας) ήρθε να ενισχύσει η πίκρα της επιστροφής. Στερημένοι από κάθε ελπίδα, οι άνθρωποι αυτοί δεν έλαβαν από το κράτος την αναγκαία συμπαράσταση που θα τους επέτρεπε να οικοδομήσουν μια καινούργια ζωή. Αντίθετα, κλήθηκαν να δώσουν μία ακόμη μάχη επιβίωσης.

Δεν μπορούμε, ασφαλώς, να παραγνωρίσουμε τις συνθήκες που επικρατούσαν εκείνα τα χρόνια σε μια Ελλάδα η οποία, με νωπά τα τραύματα της ναζιστικής κατοχής, βυθιζόταν ολοταχώς στη δίνη του εμφύλιου πολέμου. Αυτό όμως δεν αλλάζει το γεγονός ότι οι Έλληνες Εβραίοι δεν ήξεραν πού να πάνε, πώς να ζήσουν, σε ποιον να στραφούν. Βίωναν το απόλυτο κενό, αλλά ο κανό-

νας στην ιστορία είναι πως δεν υπάρχουν κενά. Έχοντας πλήρη επίγνωση της απόγνωσης τους, η εβραϊκή ηγεσία στην Παλαιστίνη, ο δεύτερος πρωταγωνιστής του δράματος, κατάφερε να καλύψει αυτό το «κενό». Η κατάσταση στην οποία βρισκόνταν οι εναπομείναντες εξυηηρετούσε τον βασικό στόχο του σιωνιστικού κινήματος, που ήταν η εκκένωση των Εβραίων από τις χώρες της διασποράς και η μεταφορά τους στην Παλαιστίνη, με σκοπό την ίδρυση κράτους. Η Εβραϊκή Εγκατάσταση στην Παλαιστίνη, που αγωνιζόταν εδώ και χρόνια για να οργανώσει ένα «καθ' οδόν» κράτος, εφοδιασμένο με όλα τα αναγκαία ιδρύματα και τους θεσμούς, και είχε προβλέψει ότι μετά το τέλος του πολέμου θα προέκυπτε μια «νέα τάξη πραγμάτων», εκμεταλλεύτηκε την ευκαιρία.

Το βασικό ερώτημα του Νταβίντ Μπεν Γκουριόν «πού θα βρούμε Εβραίους για την Παλαιστίνη;» είχε βρει απάντηση. Χιλιάδες νέοι Εβραίοι που αναζητούσαν την ελπίδα μιας καινούργιας ζωής ήταν έτοιμοι για μετανάστευση.

*

Τα πράγματα, βέβαια, δεν ήταν τόσο απλά. Ήταν μάλιστα ιδιαίτερα περίπλοκα, εξαιτίας της διεθνούς συγκυρίας και κυρίως των συμφερόντων της κυβέρνησης της βρετανικής Εντολής στην Παλαιστίνη, που επιχειρούσε να διατηρήσει τις ισορροπίες ανάμεσα στους Άραβες και τους Εβραίους της περιοχής, και είναι ο τρίτος πρωταγωνιστής αυτού του δράματος.

Ένα από τα κυρίαρχα χαρακτηριστικά της βρετανικής πολιτικής, από το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1930 οπότε άρχισαν οι διωγμοί των Εβραίων στη ναζιστική Γερμανία, ήταν ο αυστηρός περιορισμός της μετανάστευσης στην Παλαιστίνη, που γινόταν τότε βάσει ποσοστάσεων. Τα νέα δεδομένα όμως, που προέκυψαν μετά τον πόλεμο, έφεραν τη Βρετανία αντιμέτωπη με ένα τεράστιο πρόβλημα, καθώς οι εκατοντάδες χιλιάδες Εβραίοι που βρισκόνταν στα συμμαχικά στρατόπεδα εκτοπισμένων προσδοκούσαν και επιχειρούσαν με κάθε τρόπο να φτάσουν στην Παλαιστίνη.

Το δυσεπίλυτο πρόβλημα που κληρονόμησε αμέσως μετά το τέλος του πολέμου το βρετανικό Εργατικό Κόμμα έγινε ακόμη πιο περίπλοκο, καθώς η διαμόρφωση της νέας τάξης πραγμάτων στον μεταπολεμικό κόσμο, στον οποίο οι Ηνωμένες Πολιτείες έπαιζαν πλέον αποφασιστικό ρόλο, βρισκόταν ακριβώς εκείνη τη στιγμή σε εξέλιξη.

Η σκλήρυνση της βρετανικής πολιτικής ενίσχυσε την αποφασιστικότητα της εβραϊκής ηγεσίας στην Παλαιστίνη και οι δύο πλευρές οδηγήθηκαν σε σύγκρουση. Έτσι, από εβραϊκό ιδανικό, η μετανάστευση στην Παλαιστίνη εξελίχθηκε σε παράνομο αγώνα κατά των Άγγλων.

Μολονότι οι Άγγλοι χρησιμοποιούσαν τον όρο «illegal immigration» –διότι η μετανάστευση αυτή ήταν αντίθετη με την πολιτική τους και με τη «Λευκή Βί-

βλο» η οποία την καθόριζε— είναι ενδιαφέρον ότι ο εβραϊκός όρος *Ααπαλά* δεν εμπεριέχει το στοιχείο της «παράνομης δράσης». Σημαίνει «επιδιώξη να φτάσει κάποιος, με κόπους και κινδύνους, στην κορυφή», και έγινε αποδεκτός από την εβραϊκή λεξικογραφία, συμπληρωματικά με τον όρο *Αλιγιά*, που σημαίνει «άνοδο» και αφορά γενικότερα τη μετανάστευση των Εβραίων στην Παλαιστίνη. Πρόκειται, βέβαια, για έναν σιωνιστικό όρο που επιδιώκει να δώσει εθνικό χαρακτήρα στην πράξη της μετανάστευσης.

«Παράνομη» ή «κρυφή», η μετανάστευση εκείνης της περιόδου αποτέλεσε ένα από τα πιο διαμορφωτικά επεισόδια της σύγχρονης εβραϊκής ιστορίας και μια νέα μέθοδο στη σύγκρουση με τον κατακτητή. Δεν ήταν ανταρτοπόλεμος, δεν ήταν ένοπλος αγώνας, αλλά μέσο για την επίτευξη ενός «ιερού σκοπού», και υπήρξε ουσιαστικά το αποκορύφωμα της σιωνιστικής πολιτικής στον αγώνα της για την ίδρυση του κράτους. Για τους αμάχους που χρησιμοποιούνταν ως «όπλο», ο σκοπός αυτός αποτελούσε «οξυγόνο ζωής».

*

Μια τεράστια, εκπληκτικά συντονισμένη επιχείρηση, που περιγράφεται στο Πρώτο Μέρος αυτού του βιβλίου, ξεδιπλώθηκε σε ολόκληρη την Ευρώπη. Το κίνημα της Φυγής, που είχε τις ρίζες του στα σιωνιστικά κινήματα των νέων Πρωτοπόρων της ανατολικής Ευρώπης, έλαβε γρήγορα οργανωμένη μορφή και απορρόφησε χιλιάδες Εβραίους που περιπλανιόνταν, μετά τον πόλεμο στα δάση και στα βουνά. Με τη βοήθεια δεκάδων απεσταλμένων από την Παλαιστίνη, που είχαν ενταχθεί σε διεθνείς ή εβραϊκές ανθρωπιστικές οργανώσεις όπως η UNRRA και η JOINT, καθώς και των ανθρώπων της Εβραϊκής Λεγεώνας, εντόπιζε τους εναπομείναντες και τους συγκέντρωνε σε συγκεκριμένα σημεία του Νότου, συνήθως κοντά σε λιμάνια. Σε αυτά τα σημεία, αλλά και σε χώρες παραμονής των Εβραίων όπως η Ελλάδα, οργανώνονταν λέσγες, αγροκτήματα «προετοιμασίας» και κατασκινώσεις, που λειτουργούσαν σε μεγάλο βαθμό παράνομα. Παράλληλα, οι απεσταλμένοι του Ιδρύματος Μετανάστευση Β΄ φρόντιζαν για την εξεύρεση και αγορά πλοίων και την παράνομη μεταφορά των μεταναστών στην Παλαιστίνη. Σύντομα από πολλά λιμάνια της νότιας Ευρώπης άρχισαν να φεύγουν πλοία φορτωμένα με κρυφούς μετανάστες, τα οποία το βρετανικό Ναυτικό καταδίωκε και, όταν τα έπιανε, εκτόπιζε τους επιβάτες τους – στην αρχή στο στρατόπεδο κράτησης του Ατλίτ, στην Παλαιστίνη, και αργότερα σε βρετανικές αποικίες, όπως η Κύπρος.

Κομβική σε αυτή την αναμέτρηση υπήρξε η περίπτωση του πλοίου Exodus 1947, με τους 4.500 επιβάτες του, που οι περισσότεροι ήταν επιζώντες του Ολοκαυτώματος. Η αιματηρή σύγκρουση των αμάχων με το βρετανικό Ναυτικό, η σύλληψη του πλοίου, η μεταφορά των Εβραίων προσφύγων πίσω στη

Γερμανία και ο εγκλεισμός τους στα στρατόπεδα από τα οποία είχαν απελευθερωθεί μόλις τρία χρόνια νωρίτερα σήμαναν το τέλος της βρετανικής κυριαρχίας στην Παλαιστίνη. «Ο κόσμος άκουσε την κραυγή μας και είδε την αντίστασή μας», διαβάζουμε σε μια μαρτυρία. Η Βρετανία επέστρεψε την Εντολή για την Παλαιστίνη και ο ΟΗΕ υπερψήφισε, στις 29 Νοεμβρίου 1947, την πρόταση για διχοτόμηση, που οδήγησε στην ίδρυση του Ισραήλ. Ο ισχυρισμός ότι η ίδρυση του κράτους του Ισραήλ οφείλεται στο Exodus δεν είναι υπερβολικός.

*

Στο Δεύτερο Μέρος, που αποτελεί και τον κορμό αυτού του βιβλίου, περιγράφουμε, με βάση ανέκδοτο ως επί το πλείστον αρχειακό υλικό, τις περιπέτειες των Εβραίων της Ελλάδας: τις δυσκολίες που αντιμετώπισαν όταν επέστρεψαν από τα στρατόπεδα ή βγήκαν από τα κρησφύγετά τους, το ρόλο των οργανώσεων και των απεσταλμένων από την Παλαιστίνη, τον εντοπισμό των κρυμμένων παιδιών και την προετοιμασία τους για μετανάστευση, το παράνομο, περιπετειώδες ταξίδι των μεταναστών και, τέλος, τον εκτοπισμό τους στα βρετανικά στρατόπεδα της Κύπρου.

Σημαντικό μέρος της αφήγησης είναι αφιερωμένο σε τέσσερα πλοία που ξεκίνησαν, φορτωμένα μετανάστες, από έναν απόμερο κολπίσκο του Σουνίου: στις συνθήκες των πλεύσεων, την επικοινωνία με την Παλαιστίνη, που λόγω συνθηκών παρανομίας γινόταν με ψευδώνυμα και κωδικούς, και την κατάσταση επιβατών και συνοδών.

Θεωρήσαμε επίσης σκόπιμο να αφιερώσουμε μερικά κεφάλαια στην εγκατάσταση των Ελλήνων Εβραίων στην Παλαιστίνη. Επιχειρήσαμε να δώσουμε μια εικόνα της περίπλοκης οργάνωσης της εβραϊκής κοινωνίας, όπως είχε διαμορφωθεί μέσα από τα κινήματα και τις αγροτικές κοινοβιακές εγκαταστάσεις, και να αποτυπώσουμε, με βάση ένα πλούσιο υλικό που προέρχεται μεταξύ άλλων από τα καλοδιατηρημένα αρχεία των κιμπούτς και των μοσάβ, τις δυσκολίες προσαρμογής των Ελλήνων σε αυτό τον πρωτόγνωρο τρόπο ζωής.

*

Χρησιμοποιήσαμε δύο κατηγορίες πηγών, προφορικές και γραπτές. Στις πρώτες περιλαμβάνονται μαρτυρίες ανθρώπων που έλαβαν μέρος, με τον έναν ή τον άλλον τρόπο, στην επιχείρηση της κρυφής μετανάστευσης. Υπάρχουν πρώτα απ' όλα εκείνοι που, ο καθένας για τους δικούς του λόγους, επιβιβάστηκαν σε κάποιο καΐκι που αναχωρούσε για την Παλαιστίνη. Ο εντοπισμός τους και η συζήτηση μαζί τους ήταν μια μοναδική εμπειρία. Εντοπίσαμε τα ονόματά

τους στις λίστες των επιβατών – όπως τα κατέγραφαν οι εβραϊκές αρχές κατά την αποβίβασή τους στις παλαιστινιακές ακτές, κατά την είσοδό τους στα στρατόπεδα κράτησης ή στα διάφορα κοινοβιακά χωριά. Μερικές φορές, τους βρήκαμε από φωτογραφίες. Εντοπίζαμε έναν κι αυτός μας κατηύθυνε σε άλλους. Δυστυχώς, βέβαια, πολλοί δεν βρίσκονταν πια στη ζωή. Συναντήσαμε επίσης κάποιους από τους οργανωτές της επιχείρησης, εκείνους που σε συνθήκες παρανομίας αγόραζαν και διαμόρφωναν πλοία, συνόδευαν τους παράνομους επιβάτες μέχρι τις παλαιστινιακές ακτές και, πολλές φορές, τους ακολουθούσαν στο Ατλίτ ή στην Κύπρο.

Πολλούς από τους ανθρώπους αυτούς τους απαντάμε σε όλη τη διάρκεια της αφήγησης, άλλους τους γνωρίζουμε από τις μαρτυρίες τους που παρατίθενται στο τέλος, σχεδόν όλους τους βλέπουμε στις φωτογραφίες – τότε, που ήταν νέοι μετανάστες γεμάτοι ελπίδα, και τώρα, που βρίσκονται πια στην ώρα του απολογισμού. Οι φωτογραφίες συνοδεύουν και αφηγούνται από μόνες τους την ιστορία, από τη φυγή από την Ευρώπη μέχρι την εγκατάσταση στην Παλαιστίνη, περνώντας από την παραμονή στην Ελλάδα. Φωτογραφίες των κρυμμένων παιδιών, φωτογραφίες από τα αγροκτήματα προετοιμασίας, το ορφανοτροφείο και τα άλλα ιδρύματα, φωτογραφίες από τα πλοία και την κατάδιωξή τους από το βρετανικό Ναυτικό, από την αποβίβαση των μεταναστών στην ακτή, από τα στρατόπεδα εκτοπισμού και από τη ζωή στην Παλαιστίνη. Φωτογραφίες που, όπως συμβαίνει συχνά, μιλούν καλύτερα από τις λέξεις.

Χρησιμοποιήσαμε, επίσης, τα απομνημονεύματα που άφησαν πίσω τους πολιτικοί εκείνης της εποχής ή και ορισμένοι από τους πρωτεργάτες της κρυφής μετανάστευσης, καθώς και προφορικές πηγές τις οποίες συγκέντρωναν επί χρόνια τα διάφορα ιδρύματα στο Ισραήλ: το αρχείο και το μουσείο της Παλμάχ, το αρχείο και το μουσείο της Αγκανά, το Ινστιτούτο Προφορικής Μαρτυρίας της Σχολής Σύγχρονης Εβραϊκής Ιστορίας του Πανεπιστημίου της Ιερουσαλήμ.

Γνωρίζουμε, βέβαια, ότι η προφορική μαρτυρία είναι προβληματική καθώς, πέρα από το θετικό στοιχείο της αμεσότητας ως προς το ιστορικό γεγονός, εμπεριέχει και μειονεκτήματα όπως η υποκειμενικότητα ή η χρονική απόσταση ανάμεσα στο γεγονός και την περιγραφή του. Δεν είναι σπάνιο οι οργανωτές να εξωραϊζουν λίγο τη δράση τους ή οι επιβάτες των πλοίων να ζωγραφίζουν με πιο μελανά χρώματα τις ταλαιπωρίες τους.

Τα ίδια προτερήματα και μειονεκτήματα έχουν και διάφορα βιβλία απομνημονευμάτων που έχουν γραφτεί, μεταξύ άλλων, από επιζώντες Έλληνες Εβραίους. Οι περισσότεροι έδωσαν έμφαση σε αυτά που πέρασαν στα ναζιστικά στρατόπεδα, και όχι στις δυσκολίες της επόμενης μέρας. Όλοι σχεδόν αναφέρονται στις πορείες θανάτου που τους επέβαλαν οι Γερμανοί λίγες μέρες πριν από την ήττα. Ελάχιστοι όμως αναφέρουν τα ονόματα των πόλεων και

των χωριών από τα οποία πέρασαν τότε, όπως και λίγο αργότερα, στην πορεία της επιστροφής. Ορισμένοι, όπως ο Μωσέ Αελιόν και η Νάτα Γκατένιο, θυμούνται καλύτερα κι έτσι μάθαμε από αυτούς τα δρομολόγια, τα οποία επιχειρήσαμε να χαρτογραφήσουμε.

Τα έγγραφα είναι συνήθως πιο τυπικά (αλληλογραφία οργανωτών, εκθέσεις, πρακτικά συνεδριάσεων, ψηφίσματα και αποφάσεις) αν και ορισμένα από αυτά, όπως οι αναφορές των απεσταλμένων από την Παλαιστίνη στην Ελλάδα ή τα ημερολόγια των κιμπούτς, είναι ιδιαίτερα γλαφυρά. Ένα σημαντικό μέρος των εγγράφων είναι λίστες ονομάτων, που μπορούμε να χωρίσουμε, σε γενικές γραμμές, σε τρεις κατηγορίες:

1. Τις λίστες των Εβραίων που το έσκασαν από την Ελλάδα, στη διάρκεια της Κατοχής, για το Τσεσμέ της Τουρκίας κι από κει προωθήθηκαν στην Παλαιστίνη, καθώς κι εκείνων που παρέμειναν για κάποιο χρονικό διάστημα στα στρατόπεδα της Συρίας και της Γάζας, μέχρι να πάρουν άδειες μετανάστευσης.

2. Τις λίστες των επιβατών που τα ονόματά τους καταγράφονταν κατά την αποβίβασή τους στην Παλαιστίνη ή στην Κύπρο ή κατά την άφιξή τους στο στρατόπεδο του Ατλίτ.

3. Τις λίστες των Ελλήνων Εβραίων που, όταν έφτασαν στην Παλαιστίνη, εγκαταστάθηκαν σε οίκους μεταναστών στις πόλεις κι εκείνων που κατευθύνθηκαν στις αγροτικές εγκαταστάσεις, καθώς και των παιδιών που τοποθετήθηκαν σε ανάδοχες οικογένειες.

Υποθέτουμε πως οι λίστες που βρήκαμε δεν είναι ολοκληρωμένες. Πάντως, τα ονόματα που έχουμε στα χέρια μας φτάνουν τα 3.500-4.000.

Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι μέσα από τον όγκο των εγγράφων τα οποία επεξεργαστήκαμε διακρίνονται τα «στεγανά» των διαφόρων οργανώσεων και υπηρεσιών, καθώς και τα διάφορα επίπεδα της λήψης των αποφάσεων. Για παράδειγμα, η αλληλογραφία μεταξύ διαφόρων γραφείων ενός οργανισμού αποκτά άλλη διάσταση όταν συμπληρώνεται από εκείνη που διεξάγεται σε ανώτερο επίπεδο και την οποία αγνοούν οι πιο κάτω. Το ίδιο ισχύει και για τις διασυνδέσεις μεταξύ διαφόρων οργανισμών που ασχολούνται με το ίδιο θέμα.

*

Ερευνήσαμε επίσης όλες τις εφημερίδες της εποχής: τις εβραϊκές εφημερίδες που έβγαιναν στην Ελλάδα μετά τον πόλεμο και κατέγραφαν τις δυσκολίες που αντιμετώπισαν οι Εβραίοι τα πρώτα χρόνια μετά την απελευθέρωση. Από αυτές μαθαίνουμε πολλά για τις σχέσεις μεταξύ Εβραίων και Χριστιανών στη μεταπολεμική Ελλάδα, όπως και για την απουσία υποστήριξης της εβραϊκής κοινότητας από το ελληνικό κράτος. Ανοίξαμε ακόμη τις εβραϊκές εφημερίδες που εκδίδονταν εκείνη την εποχή στην Παλαιστίνη και αναφέρο-

νται στην άφιξη των παράνομων πλοίων και την απέλαση των μεταναστών στην Κύπρο.

Εντύπωση προκαλεί η απουσία ελληνικού αρχαιακού υλικού εκείνη την περίοδο, σε σχέση με τους Εβραίους της Ελλάδας, καθώς και η περιορισμένη βιβλιογραφία. Το ιστορικό γεγονός στο οποίο αναφερόμαστε αποτελεί, ουσιαστικά, παρθένο έδαφος για την ελληνική ιστοριογραφία. Κατά συνέπεια, ένα μεγάλο μέρος της βιβλιογραφίας που χρησιμοποιήσαμε είναι κυρίως στην εβραϊκή αλλά και στην αγγλική γλώσσα. Αναφέρουμε τα εβραϊκά βιβλία και τους συγγραφείς τους στην εβραϊκή γλώσσα με λατινικούς χαρακτήρες. Σε παρένθεση μεταφράζουμε στα ελληνικά τους τίτλους, για την περίπτωση που ενδιαφέρουν τον αναγνώστη. Σε ό,τι αφορά την ελληνική βιβλιογραφία, παραθέτουμε έναν σημαντικό αριθμό βιβλίων που, παρότι δεν σχετίζονται άμεσα με το αντικείμενο της έρευνάς μας, συμβάλλουν ενδεχομένως στη διαμόρφωση του υπόβαθρου στο οποίο διαδραματίζονται τα γεγονότα που αφηγούμαστε.